

I.YUSUPOVŇIŇ “DALA ÁRMANLARI” SHIGARMASINDA METAFORALARDIŇ STILLIK QOLLANILIWI

E.Allanazarov – filologiya ilimleriniŇ kandidati

Q.Erejepova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: lingvistika, frazeologiya, metafora, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, метафора, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Key words: linguistic, phraseology, valency, equivalent, context, character, semantic, form.

Qaraqalpaq ádebiy tili házirgi kúnde xalqımızdıń milliy tili sıpatında, milliy tillik mádeniyatımızdı rawajlandırıwda ózine tán ózgesheliklerine iye bolıp, bir neshe ásirler dawamında hár qıylı tariyxıy, siyasiy dáwirlerdi basınan keshirip qalıplesti.

I.Yusupov dóretiwshiliginin tillik baylıqlarınan paydalanıw, kórkemligin úyreniy barısında júzege kelgen tómendegi ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy nátiyjelerdi qaraqalpaq lingvistikası ushın bolǵan áhmiyetli jańalıq sıpatında kórsetiw múmkin. I.Yusupov dóretpelerinde sóz hám onıń mánileri kópshilik jaǵdaylarda konnotativlik qásiyetke iye bolıp keliwi menen ajralıp turadı. Kórkem shıǵarmanıń stillik poetikalıq tillik birlikte úyreniliwi kórkem shıǵarmanıń talqılanıwında jańasha baǵdardıń qalıplesiwi hám jetilisip barıwına járdemi tiyedi. Kórkem shıǵarma tilin lingvopoetikalıq aspektte izertlewler tilimizdiń sóz baylıqlarınıń támiyinleniwine tiyisli bir qansha ilimiy jańalıqlar alıp keliw, shayır dóretpelerinde onıń poetikalıq rawajlanıwınıń ózine tán tárepleri tuwralı juwmaqlar shıǵarıw múmkinshiligin jaratadı. Sonıń menen birge házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń taǵı da mánilik jaqtan bayıwına xızmet etedi.

Kórkem sóz lingvistikada óz tásirsheńlik shegarasına qaray kommunikativlik hám estetikalıq funkciyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildin qollanıwı shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. “Kórkem ádebiy stildin basqa stillerden ajralıp turatuǵın tiykarǵı belgisi-onıń funkciyası, obrazlılıǵı hám ekspressivliginde”, - dep pikir bildiredi A.İ.Efimov [5]. Kórkem ádebiy stilde sóz mánileriniń stillik qollanıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanıwǵan sinonim, omonim hám antonimler qollanıwında tildiń barlıq sóz baylıqlarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy stildegi sózler adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı.

Dala – taqır tóbe, aspan kók qalpaq,...

(Jaq, bul teńew tuwdı uyqastan).

«Aspan – tónkeriwli qazan, jer jalpaq»

Degen eski uǵım dalada tuwǵan.

Jer menen aspannıń júylerin júylep,

Dańqlı kepsirlewshı gorizont jatar,

Hám jer, hám aspannıń sırların sóylep,

Ol kewlinde túrli oylar oyatar.

Kórkem ádebiy stilde sózlerdiń metaforalasıwınıń stillik qollanıwı kóp ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde qollanıwı júrgen mánili sózler hár bir óziniń tiykarǵı mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip awıspalı metaforalardı payda etedi.

Ádette sóz óziniń tiykarǵı mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emocionallıq boyawlarına iye bolıwı, qollanıwında esapqa alınadı. Shayırdıń poeziyası tilinde tuwra mánili sózlerdi de stillik maqsette awıspalı mánilikte, yaǵnıy metaforalasıwın durıs qollana alıwı kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik stiline baylanıslı boladı. Qaraqalpaq tilinde, ásiyese, kórkem shıǵarmalarda sózler kóbinese awıspalı mánili bolıp qollanıwı arqalı sózdiń tásirsheńligi artadı.

Dala - stadion, quyash – otlı top,

Batis gorizontqa zıńıdı áne!...

Onıń kóz jasınan gáwharlar tamıp,

Gúmgúm kózlerinde yaqutlar janar,

Biraq, ayay kórme, qalma aldanıp,

Ketsin tereńlikke skvajinalar.

Shıǵarmadan alınǵan qatarlarda shayırdıń jeke ustaxanasına tán bolǵan “dala-stadion”, “Quyash – otlı top”, “gawharlar tamıp”, “gúmgúm kózlerinde” metaforalar stillik maqsetlerde qollanıwı, kórkem teksttiń tiliniń semantikasın bayıtıp kelgen.

Qaysar qurǵaqshılıq-shól ármıyası,

Meni kirpik qaqpay turadı baǵıp,

Qudiretli eki qum imperiyası,

Meniń awqamlasım aynalamdaǵı.

Shayır poemada qurǵaqshılıqtı shól ármıyasına, eki qumdı imperiyaǵa teńep, metaforalasqan awıspalı mánilerdi payda etip, kórkem shıǵarma tiliniń ekspressivlik tásirsheńligine erisken. Kórkem ádebiy stilde metaforalar qollanıwında tildiń barlıq sóz baylıqlarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy tildegi sózler adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı, tábiyattı obrazlı etip kórkem etip kórsetedi. Lingvistikalıq kóz qarastan sóz mánisi ritmikalıq, intensivlik, temp qusaǵan elementlerdiń birliǵi tásirsheńlikti payda etedi. Bunday mánilik elementlerdiń hár biri sózdiń tiykarǵı mánilik komponenti awıspalılıqqa ótedi hám stillik maqsettiń ámelge asıwına xızmet etedi. Bılayınsha aytqanda, sóz mánilik jaqtan konteksttiń boyawı bolıp, ol til hám awızeki sóylewdiń birlikleriniń sheksiz imkánıyatların jarıqqa shıǵaradı.

Geologlar-dala robinzonları,

Ómiri – izleniw, sayahat, gúres,...

Búgin kók mashına irkilgen jerde,

Erteń vishkalardan juldızlar kúledi.

Geyde dala saxnasında tosattan,

Tragediyalar da oynalar hátte,...

Motor radiyatorı “iship” bosatqan,

Mashına toqtadı mırnǵan pátte.

Kórkem sóz sheberi geologlardı **“dala robinzonlarına”**, teńep atlıqlardan metaforalardı payda etken bolsa, feyillerden de **“juldızlar kúledi”**, **“Motor radiyatorı “iship”** metaforalardı payda etip, stillik maqsetlerde awıspalı mánide sheber qollanǵan hám sol arqalı sózdiń mánilik qudiretin, tásirdeńligine erisken.

Bul dalanıń hár bir qatlamlarınan,

Sırlı shejiresin oqıp júrdi ol,...

Arqadan adasıp kelgen quba ǵaz,

Seni aparayın lázzet baǵına...

Báhár bultı juwıp hawanıń kirin,

Shópler kórgende dalada júriseń,...

Kómir qara shashı qayısıp tolqıp,

Mis ireń jelkesin aymalap quyash,...

Otırdı esekte essiz sol bir jas!

Metaforalar ádette sóylewshiniń aytılǵan oyına, pikirine ulıwma subektivlik-obyektivlik qatnasın, bahasını bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan ózgermeydi, qaysı sóz shaqabınan qaysı formada qalıplesken bolsa, sol formada awıspalı mánide kórkem teksttiń tásirsheńligin arttırıp qollanıla beredi. Joqarıdaǵı kórkem kontekstlik qatarlar bunıń ayqın dálili bola aladı.

“Shól táńirisi-atań, Qurǵaqlıq-eneń”,

Xızmetinde shabar Ańızaq samal...

Dúrkin- dúrkin júyrik jáyranlar menen,

Qalıń mal tóleyin, janım, qulaq sal!

Kórkem teksttegi intonaciyanıń ekspressiv-emociyonal tárepi tiykarınan konnotativlik mánini bildiredi. Konnotativlik mánini denotativlik mánige júklengen bolıp

keledi. Inonaciya sóylewshiniń sózine belgili dárejede stillik boyaw beriliwinde áhmiyetli qural esaplanadı. Joqarıdaǵı kórkem kontekstlerde de **“Shól táńirisi-atań, Qurǵalıq-eneń”**, metaforalasqan qatarlarınıń intonaciyası úyrenilgende tómendegi mánilerdiń - ańlaw, ótinish, jalınısh, eskertiw, usınıs, xabarlandırıw, tańlanıw, buyırıq hám t.b. lar ańlasılǵanıń kóremiz. I. Yusupov poeziyasınıń kórkem tilinde qollanıw júrgen metaforalar hár biri óziniń tiykarǵı mánisine sáykes hám stillik jaqtan úylesip qollanıw kelgen. Kórkemlikti, tásirshelikti arttırıw ushın kórkem sóz sheberiniń sóz tańlay alıwına qaray qálegen sóz

Adebiyatlar

1. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. –Тошкент: 2007.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. –Nókis: 1998.
3. Кенесбаев С.И.Қазақ тілі қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идиоміңдер мен фразалар). Автореф. дисс. ...-д-ра филол. Наук. - Алма-ата: 1944.
4. Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка: Автореф. дисс...канд. филол. Наук. – Москва: 1952.
5. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – Москва: 1954. - С.181-216.
6. Қожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылыўы.-Алматы: 1972, 54,58-6.
7. Иўлдашов Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: 1999. «СамДУ нашри» 200-б.
8. Yusupov I. poemaları. Dala ármaralı. –Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1974.

REZYUME. Maqolamizda tilimizdagi lingvistik birliklardan biri metaforalarning badiiy tildagi qo'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bo'lib, shoir I.Yusupov asarlarida qo'llanilishdagi so'z ma'nolarining ta'sirchanlikdagi o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления метафоры в художественном языке. В произведениях И.Юсупова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

SUMMARY. In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of metafora units in an artistic language. In the works of I' Yusupov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

QORAQALPOG'ISTON TURKMANLARI TILINING O'RGANILISHI TARIXI

M.A.Babayeva – o'qituvchi

A.Qutibaeva – magistr

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: o'zbek tili, qoraqalpoq tili, turkman tili tarixi, bilingvizm masalalari.

Ключевые слова: узбекский язык, каракалпакский язык, история туркменского языка, проблемы двуязычия.

Key words: the Uzbek language, the Karakalpak language, history of the Turkmen language, problems of bilingualism.

Har bir til uni ishlatadigan xalqlar bilan ajralmas tarixga ega. Shu qatorda turkman tilining ham urug' va shevalarida adabiy tildan farq qiluvchi til xususiyatlari mavjud. Turkman tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lsa-da, genetik jihatdan oltoy va ural-oltoy tillari bilan bog'liq. Olimlarning fikricha, turkiy tillar bilan oltoy va ural-oltoy tillari o'rtasida tipologik o'xshashlik bor va bundan tashqari oltoy tillari oilasiga turkiy-mo'g'ul, tungus-manjur guruhlaridan tashqari koreys va yapon tillarini ham qo'shish mumkin deb hisoblaganlar. Shunday qilib, turkman tili tarixining eng dastlabki davrlari faqat turkiy tillarda emas, balki oltoy va ural-oltoy tillari doirasida o'rganish tavsiya etiladi.

Turkman tili va hind-yevropa tillari orasida ham ma'lum yaqinlik borligi avvaldan ma'lum. Hatto, turkman tili va sanskrit tili o'rtasida ham olimlar bir nechta umumiy jihatlarini ko'radi. Masalan: “Men, kim” kabi kishilik olimshlarning, “t. chapady”, “chapati” [1:193]. kabi bir nechta so'zning o'xshashligi bu gapni tasdiqlaydi [2:9].

XIX asrning oltmishinchi yillarida O'rta Osiyoga qilgan sayohatlari natijasida A.Vamberi ko'plab turkman qabilalari – cho'vdurlar, salirlar, go'klanglar hamda takalarning, shajaralarini yozgan. A.Vamberining fikricha, “turkman” so'zi ikki qismdan, “türk” va “men” [3:8]. so'zlaridan iborat bo'lishi kerak deb ta'kidlagan.

Xalq orasida **turkman so'zining** türk va iman – imonli turk, (tir we keman) [3:11] kamon va o'q so'zlari bilan bog'liq deb hisoblaganlar.

Turkman tili – Turkmanistonning rasmiy tili hisoblanadi. Hozirgi paytda asosan, Turkmanistonda, O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston respublikalarida, Rossiya Federatsiyasining Stavropol o'lkasida, Afg'oniston, Turkiya, Eron va boshqa mamlakatlarga tarqalgan. Turkman tili g'arbiy o'g'uz qabila (urug') tillari negizida shakllangan, lekin rivojlanish jarayonida qipchoq guruhidagi turkiy til-

öziniń mánisine, stillik ózgesheliklerine, ekspressiv hám emotsionallıq boyawlarına iye bolıwı, qollanıwda esapqa alınadı.

Juwmaqlap aytqanda, poetikalıq dóretpelerde jeke stillik metaforalardı payda etiwde kórkem sóz sheberiniń dóretilshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalılıǵı sheshiwshi rol atqaradı. Onda shayırdıń novatorlıq sóz tańlaw sheberligi, originallıǵı, navatorlıǵı, batırılıǵı qusaǵan poetikalıq sapalar, turmislıq tájiriybeleri úlken xızmet atqaradı. I.Yusupovtıń poeziyasınıń kórkem stilistikalıq tili bunıń ayqın dálili bola aladı.

larga xos xususiyatlarga ham ega bo'lgan. Leksikasida arab, fors, rus tillaridan o'zlashgan so'zlar uchraydi. Stavropoldagi turkman tili lahjasi **truxmen tili** deb ataladi.

Asosiy lahjalari: taka, yovmut, ersari, go'klan, sariq, salir, chovdurlardir.

Buni turkman xalqining buyuk shoiri, milliy iftixori, turkman adabiyotining asoschisi Maqtumquli Firog'iyning “Döker bolduk yashymyz” sherida ham k'orishimiz mumkin.

Türkmenler baglasa bir yere bili,

Gurudar Gulzumi, der'ayy — Nili.

Teke, yomut, gökleñ, yazır, alili,

Bir döwlete gulluk etsek başimiz [4:42].

deb, shoirimiz turkman xalqining katta urug'larini birma-bir sanab o'tgan.

Hozirgi paytda ham bu urug'lardan turkmanlar ko'p joylashgan To'rtko'l tumanining bir qancha qishloqlarida, jumladan, Sarymaý, Nöküs, Meşikli, Gulatow, Bezirgen, Akgamyş, Haramçukur (Aramçukur), Kelteminar, Akbaşly, Montuk, Emirabat qishloqlarida, turkman xalqiga mansub ata urug'i, Ullubog', Tozabog', Qirqqiz kabi qishloqlarida esa igdir, gökleñ, düyeji kabi qabila vakillari yashaydi.

Ma'lumki, XVIII asr va XIX asr boshlarida markazlashgan davlatning yo'qligi sababli turkmanlar urug' va qabila kabi alohida guruhlariga bo'linib, hozirgi Turkmanistonning turli hududlariga tarqalib ketgan. Aholining tarqoq, iqtisodiy va siyosiy jihatdan yakkalanib qolganligidan foydalangan podshohlar, talonchilik, bosqinchiliklarini davom ettirdilar. Shunday qilib, Balkanda yashovchi ata turkmanlar 1833-1834-yillarda Turkmanistonning janubiy viloyatlariga (Gizilarbat, Tejen, Saragt) ko'chib ketishga majbur bo'lishdi. Keyinchalik, 1856-yilda (1275-yil eski hisob bo'yicha) turli noroziliklarga uchragan turkman qabilalari hozirgi